ROŚLINY NACZYNIOWE

na starych, nieczynnych
cmentarzach Wielkopolski

ANETA CZARNA

ROŚLINY NACZYNIOWE

na starych, nieczynnych cmentarzach Wielkopolski

Tom I

Analiza danych

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU PRZYRODNICZEGO
W POZNANIU

KOMITET REDAKCYJNY
Maria Drapikowska, Ewa Kiryluk-Dryjska, Andrzej Mazur, Kamila Myszka, Karolina Ratajczak, Julita Reguła (przewodnicząca), Ewa Skrzypczak, Lucyna Borowczyk

Badania terenowe w latach 2009–2012 wykonano z pomocą Narodowego Centrum Nauki.
Projekt badawczy nr NCN NN304204937

Publikację sfinansowano ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach Strategii Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu w latach 2024–2026 w zakresie doskonalenia badań naukowych i prac rozwojowych w priorytetowych obszarach badawczych.

The publication was financed by the Polish Minister of Science and Higher Education as part of the Strategy of the Poznan University of Life Sciences for 2024–2026 in the field of improving scientific research and development work in priority research areas.

RECENZENT
prof. UP dr hab. Zbigniew Sobisz
Uniwersytet Pomorski w Słupsku

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu
Poznań 2025

Opracowanie redakcyjne
Lucyna Borowczyk

Opracowanie graficzne, komputerowe i projekt okładki
Jacek Grześkowiak

ISBN 978-83-68187-33-5 całość
ISBN 978-83-68187-37-3 t. 1

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU PRZYRODNICZEGO W POZNANIU
ul. Witosa 45, 61-693 Poznań
tel. 61 848 7808, e-mail: wydawnictwo@up.poznan.pl
https://wydawnictwo.up.poznan.pl/

Wydanie I. Ark. wyd. 15,0, ark. druk. 20,0.
Wydrukowano w Zakładzie Graficznym Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu
ul. Wojska Polskiego 67, 60-625 Poznań, e-mail: zakgraf@up.poznan.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP 11

PRZEGLĄD LITERATURY 15
Pojęcie cmentarza i jego rola 15
Cmentarze pod względem historycznym 15
Rola i funkcje zieleni cmentarnej 17
Symbolika zieleni cmentarnej i barw 18
Symbolika drzew, kwiatów i owoców 19
Symbolika konkretnych drzew, krzewów i krzewinek 20
Symbolika roślin zielnych 31
Inne symbole 44
Symbolika barw 46

METODY BADAŃ I MATERIAŁ 49
Metody zbierania i gromadzenia informacji 49
Podział systematyczny i taksonomia 56
Klasyfikacja geograficzno-historyczna 56
Wskaźniki antropogenicznych zmian we florze 57
Skala hemerobii 61
Podział na grupy form życiowych 62
Klasyfikacja socjologiczno-ekologiczna 63
Ozdobne organy roślinne 64
Klasyfikacja częstości występowania gatunków 64

WYNIKI 66
Skład taksonomiczny 66
Częstość występowania taksonów 68
Przestrzenne zróżnicowanie bogactwa florystycznego 69
Skład geograficzno-historyczny flory 74
Wskaźniki synantropizacji flory 77
Spektrum form życiowych Raunkiaera 78
Udział grup socjologiczno-ekologicznych 80
Hemerobia siedlisk i flory badanych cmentarzy 82

Udział grup geograficzno-historycznych we florach siedlisk o różnym zakresie hemerobii 82
Udział grup form życiowych na siedliskach o różnym zakresie hemerobii 83
Udział grup socjologiczno-ekologicznych w ekosystemach o różnym zakresie hemerobii 84
Zróżnicowanie wielkości cmentarzy i liczby taksonów roślin naczyniowych 85
Charakterystyka ergazjofitów 88
Ozdobne organy wprowadzonych do uprawy roślin 96
Symbolika 100
Dawne tendencje stosowania roślin ozdobnych na starych cmentarzach . . . 103
Albinosy 104
Walory florystyczne badanych cmentarzy 112
Gatunki podlegające ochronione prawnej 113
Gatunki rzadkie i zagrożone 113
Dendroflora i jej zróżnicowanie 122
Kryteria i formy ochrony opuszczonych cmentarzy 128
Rewitalizacja 132
Turystyka cmentarna (tanatoturystyka) 133

PODSUMOWANIE I WNIOSKI 135

ALFABETYCZNY WYKAZ I CHARAKTERYSTYKA ROŚLIN NACZYNIOWYCH NA STARYCH, NIECZYNNYCH CMENTARZACH WIELKOPOLSKI 139

LITERATURA 306

SUMMARY 317

Pamięci moich Nauczycieli,
umarłych i żyjących

PODZIĘKOWANIA

Bardzo dziękuję za życzliwe zainteresowanie i wsparcie prof. dr. hab. Waldemarowi Żukowskiemu oraz prof. dr. hab. Jerzemu Zielińskiemu. Dodatkowo dziękuję prof. dr. hab. Jerzemu Zielińskiemu za weryfikację i oznaczenia około dwóch tysięcy arkuszy zielnikowych z rodzajów: *Chamaecyparis*, *Crataegus*, *Juniperus*, *Rosa*, *Rubus*, *Spiraea* i innych. Jestem wdzięczna prof. dr. hab. Zbigniewowi Szelągowi za oznaczenie gatunków z rodzaju *Pilosella* i *Hieracium* oraz koleżance, prof. dr hab. Jolancie Marciniuk za oznaczenie części zbiorów z rodzaju *Taraxacum*. Część zbiorów z rodzaju *Oenthera* oznaczył prof. dr hab. Krzysztof Rostański († 2013 r.). Koledze prof. dr. hab. Wojciechowi Antkowiakowi serdecznie dziękuję za pomoc przy tworzeniu kolekcji róż w naszym ogrodzie.

WSTĘP

Cmentarze prawie nie zmieniały się przez wieki. Oprócz cmentarzy żydowskich i muzułmańskich zwykle były lokowane przy kościołach. W Polsce, podobnie jak w zachodniej Europie, dopiero w XVIII wieku zaczęto wysuwać sugestie, że miejsca pochówku należałoby wyprowadzać poza mury miast. Wiek XIX można uznawać za stulecie „cmentarnej rewolucji". Dopiero wtedy cmentarze przybrały kształt obecny, ukształtowały się też żywe do dziś tradycje i obyczaje związane z obrzędami pogrzebowymi. Coraz częstszy stał się zwyczaj odwiedzania grobów i zdobienia ich kwiatami. W zasadzie cmentarze były już nie tylko terenami, gdzie dokonywano pochówku, często stanowiły one pełne symboliki piękne parki, bogate efektownymi pomnikami oraz przemyślną zielenią i siecią licznych alejek (Olej-Kobus i in., 2009). Zwyczaj sadzenia na grobach różnych roślin sięga czasów słowiańskich – poszczególne rośliny miały znaczenie symboliczne (Kolbuszewski, 1996) i były związane z wierzeniami ludowymi (Żurkowska, 2008). Z czasem coraz większą rolę zaczęły odgrywać walory dekoracyjne roślin. Całkowicie zapominano o znaczeniu symbolicznym sadzonych roślin, a współcześnie symbolika cmentarna zanikła zupełnie.

Cmentarze powstałe w XIX wieku stały się muzeum, powstającym stopniowo przez długie lata, na który składają się nagrobki, pomniki rozsiane wśród wytyczonych alei utworzonych obecnie przez okazałe drzewa, a także krzewy i rośliny zielne posadzane wcześniej jako ozdobne. Ważne jest również położenie cmentarza. Jeśli wymienione cechy składowe cmentarza są dobrane ze sobą harmonijnie, to tworzą niezwykły klimat.

Dziś zdecydowana większość starych cmentarzy bywa nie tylko zaniedbywana, ale także niszczona w wyniku świadomej działalności okolicznych mieszkańców i zaniedbań w opiece nad tymi obiektami lokalnych władz. Tylko nieliczne cmentarze dawnych osadników niemieckich, których kultura jest częścią naszej historii, są uporządkowane. Zdarza się, że w ich miejscu postawiono obeliski upamiętniające dawne przeznaczenie miejsca (Rydzewska i in., 2011).

Stare cmentarze niszczy nie tylko upływający czas, ale i ludzka bezmyślność. Obowiązek ratowania ginących cmentarzy należy do wojewódzkich urzędów ochrony zabytków oraz samorządów lokalnych. Przed przystąpieniem do rewitalizacji cmentarza wymagane jest uwzględnienie działań konserwatorskich. Trzeba pamiętać, że podczas rewitalizacji cmentarzy należy zachować nie tylko

substancję nagrobną, ale również rośliny będące integralną częścią cmentarza. Często są one traktowane marginalnie i bezmyślnie niszczone.

Cmentarze odgrywają, obok kompleksów leśnych, ważną rolę w krajobrazie ziem polskich. W wielu rejonach kraju warunkują jego charakterystyczne rysy i swoisty urok oraz zawsze podnoszą i uzupełniają jego wartości przyrodnicze (Drzał i Leszczycki, 1974). W Wielkopolsce w wielu wypadkach pozostałości starych cmentarzy stanowią podstawę wiejskiego krajobrazu kulturowego w wylesionych terenach rolniczych. Natomiast w miastach często są przekształcane w parki (Rylke, 2008).

Wraz z upływem czasu cmentarz zyskuje też inne wartości, zarówno historyczne, kulturowe czy duchowe, jak i przyrodnicze. Im bardziej cmentarz jest odmienny w ekspresji i ma istotniejsze wartości historyczne, tym bardziej wzrasta jego wartość turystyczna. Opisanie i zlokalizowanie opuszczonego cmentarza w danej miejscowości zwiększa jej atrakcyjność turystyczną. Jednocześnie nabiera on cech charakterystycznych dla przestrzeni turystycznej, rekreacyjnej, sentymentalnej i edukacyjnej. Dlatego coraz częściej takie miejsca są promowane poprzez foldery i wydawnictwa przewodnikowe, stając się atrakcją turystyczną i celem wycieczek turystycznych (Tarnaś, 2008).

W niniejszym opracowaniu granice Wielkopolski przyjęto w ujęciu geobotanicznym (Żukowski i in., 2001), czyli z uwzględnieniem ziemi lubuskiej i Kujaw. Obszar Wielkopolski jest bogaty w roślinność synantropijną, która rozwija się na siedliskach przeobrażonych lub na nowo utworzonych. Utrzymuje się dłużej tylko dzięki nieprzerwanej ingerencji człowieka. Pozostawiona sama sobie z czasem ustępuje miejsca zbiorowiskom półnaturalnym lub naturalnym. Gdyby zmiany w siedlisku byłyby odwracalne, powstałaby potencjalna roślinność naturalna zbliżona do roślinności pierwotnie tam występującej. W przypadku zmian nieodwracalnych potencjalna roślinność naturalna byłaby czymś historycznie nowym (Sudnik-Wójcikowska i Koźniewska, 1988). Gatunki pokrywające cmentarze w czasie ich funkcjonowania należały głównie do synantropijnych, a obecnie na opuszczonych cmentarzach zaczynają dominować gatunki siedlisk naturalnych i półnaturalnych z pozostawionymi gatunkami rodzimymi i obcymi uprawianymi dawnej lub rzadko współcześnie (Olaczek, 1972).

Badania nad roślinami występującymi na cmentarzach były pomijane przy kartowaniu obszarów większych. Zapoczątkowali je botanicy: w Niemczech – Graf (1986) oraz w Czechach – Pyšek (1987). W Polsce pierwsza praca florystyczna odnosi się do roślin naczyniowych występujących na dużych cmentarzach czynnych Warszawy (Galera i in., 1993). Badania całej flory naczyniowej na starych, nieczynnych cmentarzach w Polsce zostały zapoczątkowane przeze mnie w 2001 roku na obszarze Wielkopolski (Czarna, 2001; Czarna, 2004), a dalej były kontynuowane w innych rejonach Polski (Czarna i in., 2007a; Czarna i Nowińska, 2010; 2011).